

УДК 811.161.2'36(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2025-212-28>

МІЖРІВНЕВИЙ ХАРАКТЕР КАТЕГОРІЇ ОСОБИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

INTERLEVEL NATURE OF GRAMMATICAL PERSON IN UKRAINIAN LANGUAGE

Нестеренко Т. А.,*orcid.org/0000-0001-8987-4350**кандидат філологічних наук, доцент,**доцент кафедри української філології та журналістики**Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка***Кричун Л. П.,***orcid.org/0009-0007-2520-7269**кандидат філологічних наук, доцент,**доцент кафедри української філології та журналістики**Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка*

У статті зроблено спробу на засадах функційно-категорійної граматики визначити міжрівневий характер категорії особи в українській мові. Доведено, що категорія особи становить центр семантики особовості, відображена в морфологічній структурі дієслова за допомогою спеціальних морфологічних і синтаксичних показників; притаманна не лише дієслову, а й іменнику; відіграє вагомий роль у структурно-семантичній та комунікативній організації речення. Проаналізовано значення особи, відображені в морфологічній структурі дієслова за допомогою власних граматичних показників у їхньому зв'язку з семантикою займенникових іменників, та здійснено їхню проекцію у сферу комунікативного синтаксису.

Аналіз формально-граматичних та семантичних аспектів категорії особи засвідчує їхні зв'язки з іншими мовними рівнями. У формальному плані обсяг категорії особи дієслова в сучасній українській мові обмежується лише особовими формами, які мають у своєму складі маркери особи – особові закінчення, водночас дієвідмінювані дієслова перебувають у тісному зв'язку із займенниковими іменниками. Центр морфологічного втілення особовості як міжрівневого категорійного утворення становить невластива категорія особи дієслова, а семантично центральною є особа іменника.

Категорія особи знаходить свій вияв і на синтаксичному рівні. Грамами мовця та адресата безпосередньо підпорядковані підкатегорії особи, а грамами неучасника виділяють людей, інших істот або предмети, які не беруть участі в комунікативних актах.

Категорію особи можна кваліфікувати як міжрівневу, що знаходить вияв на рівні морфології, семантико-синтаксичної структури речення та комунікативного синтаксису. На формальному рівні ядро міжрівневої категорії особи становить відповідна невластива морфологічна особа, а на рівні семантики центральною є особа іменника.

Ключові слова: функційно-категорійна грамика, морфологія, синтаксис, міжрівневі категорії, категорія особи, структурно-семантична організація речення.

The article attempts to determine the interlevel nature of grammatical person category in Ukrainian language on the basis of functional-categorical grammar. Grammatical person constitutes the center of semantics of personhood, it is reflected in morphological structure of the verb with the help of special morphological and syntactic indicators; it is inherent not only to the verb, but also to the noun; plays a significant role in the structural-semantic and communicative organization of the sentence. The article analyses the meanings of grammatical person reflected in the morphological structure of the verb with the help of its own grammatical indicators in their connection with the semantics of pronominal nouns, and projects them into the sphere of communicative syntax.

The analysis of the formal-grammatical and semantic aspects of grammatical person attests to their connection with other linguistic levels. In formal terms, the scope of grammatical person of the verb in modern Ukrainian language is limited only to personal forms that have in their composition markers of person: personal inflectional

suffixes. At the same time, inflected verbs are in close connection with pronominal nouns. The center of the morphological embodiment of personhood as an interlevel categorical formation is the grammatical person category that has been adopted by the verb, and semantically grammatical person of the noun is central.

The category of person also finds its expression at the syntactic level. The tagmemes of the speaker and the addressee are directly subordinate to the subcategory of person, while the tagmemes of the non-participant distinguish people, other beings, or objects that do not participate in communicative acts.

Grammatical person can be qualified as interlevel, as it is manifested at the levels of morphology, semantic-syntactic structure of the sentence and communicative syntax. At the formal level, the core of the interlevel category of grammatical person corresponds to morphological person, and at the level of semantics, the person of the noun is central.

Key words: functional-categorical grammar, morphology, syntax, interlevel categories, grammatical person category, structural-semantic organization of the sentence.

Постановка проблеми. Міжрівневі категорії, які реалізують свою семантику спеціальними засобами на різних ярусах мови, постійно перебувають у фокусі уваги категорійної граматики. Категорії, що мають вияви на кількох мовних рівнях, розглядали І. Вихованець, К. Городенська, А. Загнітко, Н. Костусяк, М. Мірченко, Н. Ясакова та ін [1; 2; 3; 5; 6; 8; 11]. Як твердить Н. Костусяк, функційно-категорійне спрямування наукових праць дало змогу з'ясувати статус та функціонування одиниць у різних комунікативних ситуаціях, виявити кількісні та якісні зміни, що відбулися в корпусі української мови, і на їхньому тлі увиразнили проблему вивчення категорій, що мають стосунок до різних мовних ярусів [6, с. 7].

Представники категорійної граматики доходять висновку, що міжрівневий характер має більшість категорій, які традиційна граMATика відносить до морфологічних, зокрема, категорії істот-неістот, відмінка, ступенів порівняння прикметників, валентності дієслова, модальності. Особливу увагу вчених привертала категорія відмінка, валентності, темпоральності, модальності (у тому числі й морфологічної) [6]. Н. Ясакова систематизувала різнорівневі засоби вираження семантики персональності в українській літературній мові, схарактеризувала морфологічну категорію особи як граматичне ядро персональності [11]. Водночас пов'язана з персональністю категорія особи залишається цікавим об'єктом граматичних досліджень, оскільки вона становить центр семантики особовості, відображена в морфологічній структурі дієслова за допомогою спеціальних морфологічних і синтаксичних показників; притаманна не лише дієслову, а й іменнику; відіграє вагомий роль у структурно-семантичній та комунікативній організації речення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Традиційна українська граMATика визначає категорію особи дієслова як таку, що виражає відношення дії до її виконавця (суб'єкта дії) з погляду мовця. Зміст і статус категорії особи дієслова вчені визначали по-різному. Це пов'язано з тим, що вона знаходить вияв у різних семантико-граматичних класах слів і на різних ярусах мови. На думку І. Матвіяса, граматична особа притаманна тільки відіменниковим займенникам і дієсловам [7, с. 38]. Аналізуючи семантику особи в дієслові, М. Плющ визначає статус особи в іменнику і займеннику як функційно-семантичний, а в дієслові – морфологічний [9]. І. Вихованець твердить: «Категорія особи в дієслові граматична, вона виражає своє значення флексією, а в іменнику – семантична [1, с. 104].

На засадах функційного (семантико-граматичного) підходу в українському теоретичному мовознавстві переглянуто статус морфологічних категорій дієслова, у тому числі й категорії особи. Особу й число, як зауважує К. Городенська, варто відносити до невластивих дієслівних морфологічних категорій, що не мають семантичної мотивації та зумовлені зв'язками й відношеннями з іменниками, передусім з іменниками, ужитими в ролі підмета, з яким дієслово в позиції присудка формує предикативне ядро речення [4, с. 30–47].

Мета дослідження. У статті ставимо за мету окреслити міжрівневий статус категорії особи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Категорія особи властива лише дієвідмінюваним дієсловам, які посідають центральне місце в системі дієслівних форм. Особа хоч і не

є суто дієслівною категорією, але її значення відображені в морфологічній структурі дієслова за допомоги власних граматичних показників. У формальному плані обсяг категорії особи дієслова в сучасній українській літературній мові обмежується лише особовими формами, які мають у своєму складі маркери особи – особові закінчення. Це дієслова теперішнього / простого майбутнього часу дійсного способу: (я) *ходжу*, (ти) *ходиш*, (він, вона, воно) *ходить*, (ми) *ходимо*, (ви) *ходите*, (вони) *ходять*; складна форма майбутнього часу: (я) *ходитиму*, (ти) *ходитимеш*, (він, вона, воно) *ходитиме*, (ми) *ходитимемо*, (ви) *ходитимете*, (вони) *ходитимуть*; складена форма майбутнього часу: (я) *буду ходити*, (ти) *будеш ходити*, (він, вона, воно) *буде ходити*, (ми) *будемо ходити*, (ви) *будете ходити*, (вони) *будуть ходити*; дієслова наказового способу: (ти) *ходи*, (він, вона, воно) *хай ходить*, (ми) *ходімо*, (ви) *ходіть* (*ходите*), (вони) *хай ходять*. У цих формах особа передається морфологічним способом, а засобом особовості є дієслівне закінчення, яке бере на себе також функцію виразника значень способу, часу, дієслова. Категорія особи природним чином пов'язана з виявом значень інших категорій особових утворень: часу, способу, що свідчить про їхній взаємозв'язок і взаємозумовленість. Зокрема, категорії особи і числа виявляються в дієслівних формах теперішнього і майбутнього часу та наказового способу.

Категорія особи базується на протиставленні трьох граєм (першої, другої та третьої особи), які взаємодіють з невластивістю дієслівною категорією числа (шестичленна опозиція). Парадигма наказового способу є неповною, не існує спільного погляду на її обсяг, бо представники формального напряму особову опозицію наказового способу обмежують формами 2-ї особи однини та 1-ї і 2-ї особи множини.

Інші дієвідмінювані дієслова, зокрема форми минулого часу, умовного способу передають значення особи синтаксично, найчастіше через посередництво особового займенника: *Я сів не в той літак / Спочатку / Думав я / Що сів у той літак / Але я сів / Не в той літак / Він був / З одним крилом / Другим крилом / Мав стати / Я / Я / Ним не став* (М. Вінграновський). В. Русанівський пише: «У часових формах минулого часу та умовного, спонукального і бажального способів позицію категорії особи заступає категорія роду, яку формують грамами чоловічого, жіночого та середнього роду» [10, с. 156]. Так звані «родові» форми (дієслова), яким представники формально-граматичного напряму в морфології відмовляють у статусі особових, насправді не позбавлені можливості означати особу виконавця дії, але роблять це в синтаксичний спосіб. Історичні зміни в складі дієслівних форм призвели до того, що допоміжні дієслова, які були компонентами складених дієслівних форм і передавали значення особи в давньоукраїнській мові, були втрачені і роль виразника особи перебрало на себе займенникове слово (або особовий займенник).

Дієвідмінювані дієслова перебувають у тісному зв'язку із займенниковими іменниками. Головною функцією словоформ, які за традиційного поділу слів на частини мови мають статус особових займенників, є вказівка на особу *я, ми, ти, ви* або ж особу чи не-особу: *він, вона, воно, вони*. Позбавлені лексичного значення, займенникові слова дають лише узагальнену вказівку на характеристику предмета. При цьому особові займенникові іменники, подібно до особових закінчень дієслів, «формують граматичну категорію особи, що складається з трьох граєм: грами першої особи – *я, ми*; грами другої особи – *ти, ви*, грами третьої особи – *він (вона, воно, вони)*» [3, с. 190]. Особові закінчення дієслів мають ті ж самі граматичні значення, що й особові займенники. Перша особа (*я*) вказує на мовця або групу осіб (*ми*), до складу яких входить мовець. Напр., *Я теж умру. І кари не уникну* (О. Забужко); *Ми шукаємо собі місця / прудконогі олені / і повинні знайти його / там, звідки стони, / де безкровна смерть – / ми, ми – молоді авіатори / майбутнього* (М. Семенко). Дієслова та займенникові іменники другої особи позначають співрозмовника, адресата мовлення, слухача (*ти*) або групу слухачів (*ви*), які беруть участь в акті мовлення. Напр., *Шматок землі, / ти зवेशся Україною. / Ти був до нас. Ти будеш після нас* (Л. Костенко); *Де зараз ви, кати мого народу?* (В. Симоненко).

Форми першої та другої особи становлять центр граматичної категорії особи, оскільки вказують лише на особу виконавця / виконавців дії. Особливістю відзначаються форми наказового способу, де ядро становить форма другої особи: *Любіть / своє, ви його створили й воно належить вам / чи нам / спокутувати гріх?* (М. Семенко). Форми першої та другої особи стосуються не-осіб лише у разі їхньої персоніфікації: *Гей ви, зорі ясні!.. тихий місяцю мій... Де ви бачили більше кохання?..* (В. Сосюра).

В українській мові спостерігаємо транспозицію форм другої особи у сферу першої у випадку вживання: а) пошанної множини: *Ну для чого це все, ну кому це потрібно, маестро?.. / Озирніться на хвилю – таж ми в цьому залі одні!* (О. Забужко); б) авторської множини: *Ми дослідили «новинні пустелі» у всіх регіонах України і готові презентувати результати дослідження!;* в) титульної множини: *В кедрових палатах, мов несамовитий, / Давид похощає і, о цар неситий, / Сам собі говорить: «Я... Ми повелим! / Я цар над Божієм народом! / І сам я Бог в моїй землі!* (Т. Шевченко) тощо.

Специфіку української мови становить те, що в реченні граматичне значення першої та другої особи однини / множини одночасно можуть передавати як особові закінчення дієслів, так і форми особових іменників (*я, ми, ти, ви*). Поряд же існують односкладні означено-особові речення, де значення особи (суб'єкта дії), а також дія чи стан сконцентровані в головному члені односкладного означено-особового речення, еквівалентному присудкові. Напр., *Я на гору круту крем'яную / Буду камінь важкий підіймать / І, несучи вагу ту страшную, / Буду пісню веселу співать* (Леся Українка); *Ви, байстрюки катів осатанілих, / Не забувайте, виродки, ніде: / Народ мій є! В його гарячих жилах / Козацька кров пульсує і гуде!* (В. Симоненко).

Репрезентація особовими займенниками суб'єкта мовлення й адресата мовлення в синтаксичній позиції підмета двоскладного речення на формально-граматичному рівні часто надлишкова, оскільки мовці паралельно застосовують відповідні особові форми дієслова-присудка. Утім, означені випадки граматичної надмірності не порушують норм сучасної української літературної мови. На нашу думку, традиція вживати двоскладні речення з підметами, вираженими особовими займенниковими іменниками в українській мові спричинена тим, що частина дієслів у своєму історичному розвитку втратила можливість морфологічно виражати особу й компенсувала цю втрату за рахунок уживання особових форм займенникових іменників. Тоді як, до прикладу, у сучасній польщизні збережена особова парадигма дієслів минулого часу, умовного способу, тому в комунікації перевага надається односкладним реченням.

У реченнях, де функцію присудка виконує дієслово з морфологічно вираженим родовим значенням (минулий час, умовний спосіб), особа передається виключно синтаксично, формою іменника, у тому числі займенникового: *У синьому морі я висіяв сні, / У синьому морі на синьому глеї / Я висіяв сні із твоєї весни, / У синьому морі з весни із твоєї* (М. Вінграновський).

Мають свою специфіку форми третьої особи, які зазвичай виражені дієсловами й займенниковими іменниками. По-перше, вони дають вказівку як на особу, так і на предмет. Ця особливість визначається генезою особово-вказівних займенників, що первинно вказували на предмет і лише згодом поширили цю здатність на особу. З огляду на зазначене функціонал третьоособових форм виходить далеко за межі кореляції дії та суб'єкта її виконавця. К. Горденська в праці «Теоретична морфологія української мови» (2004) зазначає, що займенникові іменники вказують: 1) на особу-діяча: *Страшний скрипаль уже підняв смичок. Він буде грати реквієм річок* (Л. Костенко); 2) на інших істот: *А зібравшись, вирушає [Данило] в дорогу, кликнувши за собою малого, проте бідового песика Кузьку – він-бо справді як той жучок, що живе на колоска – малий та криволапий* (Гр. Тютюнник); 3) на конкретні предмети: *Як збережеш у собі серце, коли воно не кам'яне?* (Л. Костенко); 4) на абстрактні назви, поняття: *Ми, на жаль, менше знаємо про українсько-французькі зв'язки. А вони були* (М. Рильський) [3, с. 190]. Специфіку займенників третьої особи становить те, що вони завжди заступають іменник. Виконуючи анафористично-вказівну функцію, заступають назви людей, інших істот, предметів, явищ,

згаданих раніше. К. Городенська пише: «Вони відсилають (частіше) до власне іменника, що виступає в попередньому місці тексту або (рідше) до власне-іменника в наступному складникові тексту (випереджувальна функція)» [3, с. 191]. Що ж до третьоособової грамеми дієслова, то вона координується в роді й числі з підметом, вираженим іменником, у тому числі особовим іменником у третій особі: *Вже згадки дихають в обличчя, наче коні... / Вони біжать, ночами днями повні* (М. Вінграновський). *То небезпечно – генія цькувати. Він у безсмерті страшно вам воздасть* (Л. Костенко).

На морфологічному рівні особа отримує вияв у невласне-дієслівній категорії, значення якої транспоновані від власне-іменника або займенникового іменника й синтагматично зумовлені опорним словом у ролі підмета.

Аналізуючи семантику особи в іменниках, займенниках і дієслові, М. Плющ розглядає її в тісному зв'язку з категорією персональності [9]. У рамках функційно-семантичної граматики, з опорою на теорію ФСП, Н. Ясакова визначає морфологічну категорію особи ядром значення міжрівневої категорії персональності, що найточніше передає її семантику на формальному рівні. Водночас авторка наголошує на неоднорідності категорії особи, бо та охоплює іменникові та дієслівні засоби вираження персональності. Неоднорідність її виявляється ще й у тому, що семантика особи не існує відокремлено від сфери речення і передається засобами різного порядку – морфологічними, синтаксичними, семантичними [11, с. 39]. Тож з погляду морфологічного втілення центр особовості як міжрівневого категорійного утворення становить невласне-дієслівна категорія особи дієслова, а з позицій семантики центральною є особа іменника.

Категорія особи знаходить свій вияв і на синтаксичному рівні А. Загнітко пов'язує її з поняттям агентивності в структурі речення: «...у семантико-синтаксичній структурі речення агентивність виражається іменником – назвою істоти, який виконує функцію суб'єкта, а об'єктивність – іменником – назвою неістоти, який виконує функцію об'єкта, адресатність – іменником – назвою особи, якій приписується виконувана дія та ін.» [5, с. 291]. М. Мірченко наголошує на синтаксичному характері категорії особи і ставить її в один ряд з комунікативно орієнтованими часом і модальністю. Тож з позицій функційного синтаксису особа є актуалізованою комунікативною категорією, що «вказує на роль суб'єкта дії, процесу, стану тощо в акті спілкування з точки зору мовця» та виділяє три ролі мовця у висловлюванні: мовця, адресата мовлення та роль неучасника спілкування [8, с. 321]. Грамеми мовця та адресата безпосередньо підпорядковані підкатегорії особи, а грамеми неучасника виділяють людей, інших істот або предмети, які не беруть участі в комунікативних актах.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, категорію особи з позицій категорійної граматики можна кваліфікувати як міжрівневу категорію, яка знаходить свій вияв на рівні морфології, семантико-синтаксичної структури речення та комунікативного синтаксису. На формальному рівні ядро міжрівневої категорії особи становить відповідна невласне-дієслівна морфологічна особа, а на рівні семантики центральною є особа іменника. Перспективу подальших досліджень становить опис функційно-категорійних виявів особових значень на кожному охопленому нею ярусі мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті : монографія. Київ : Наук. думка, 1988. 256 с.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : монографія Київ : Наук. думка, 1992. 222 с.
3. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови : академ. граматика української мови ; за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця. Київ : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 398 с.

4. Городенська К. Морфологічні категорії дієслова у традиційних і нових семантико-граматичних вимірах. Мовознавство. 2024. № 1. С. 39–47.
5. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія : монографія. Донецьк: ДонДУ, 1996. 435 с.
6. Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 452 с.
7. Матвіяс І. Г. Синтаксис займенників в українській мові. Київ : Вид-во АН УРСР, 1962. 131 с.
8. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : монографія. 2-е вид., переробл. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. 392 с.
9. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення : монографія. Вид-ня 2-ге, доповнене ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 203 с.
10. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. Київ : Наук. думка, 1971. 315 с.
11. Ясакова Н. Ю. Категорія персональності : природа, структура та репрезентація в українській літературній мові : монографія. Київ : НаУКМА, 2016. 328 с.